

Havens nødvendighed: "Deltagelse" og aktuelle strømninger i havekulturen

Karin Esmann Knudsen

Abstract

This article presents the garden as an example of participation outside the institutions and the market, and it refers to participation as a community of productive and green activism. It is part of an on-going historical research in gardens as both physical places and literary topoi, and it is a primary proposal for a study of gardening as practice in present day culture. The starting point is the connection between the garden as a dream of paradise on earth and as a productive and creative practice, a special way of cultivating nature. The concept of "vita activa" – in Hannah Ahrendt's interpretation (Ahrendt 1958) – is used to understand the concept of garden practice. The article introduces three cases. At first the landscape architect Stig L. Andersson, who is seen as a representative of the professional approach, and next the two self-educated garden experts Søren Ryge Petersen and Signe Wenneberg, the first to represent the public service media, the latter the use of different types of media, including social media. The cases will be further illuminated in the future project to understand the crucial difference between modern and classical garden culture.

Denne artikel præsenterer haven som et eksempel på deltagelseskultur uden for institutionerne og markedet, og den vedrører hvordan haven bliver ramme om deltagelse som en fællesskabsorienteret, produktiv og grøn aktivisme. Den er et led i et større historisk orienteret forskningsarbejde om haver som både fysiske steder og litterære topoi, og den præsenterer et projektdesign vedrørende havens rolle i dag. Udgangspunktet er samspillet mellem haven som henholdsvis forestillingen om et paradys på jord og en produktiv skabende praksis, en særlig form for kultivering af naturen. Til forståelse af praksisbegrebet anvendes begrebet "vita activa" i Hannah Ahrendts fortolkning (Ahrendt 1958). Artiklen behandler haven set i lyset af de tiltagende klimaforandringer og trækker en række lokale initiativer frem som eksempel på bevægelser nedefra, der udgør mulige måder at imødegå konsekvenserne af disse på. En række enkeltpersoner, både landskabsarkitekter og ikke-professionelle havefolk, optræder i offentligheden som talerør for sammenhængen mellem haven og miljøbevægelserne. Konkret behandler artiklen tre eksempler på, hvordan havens nødvendighed i denne sammenhæng formidles i forskellige fora: det første er landskabsarkitekten Stig L. Andersson, der ses som repræsentant for den professionelle tilgang til haven. De to øvrige er de selvlærte haveeksperter Søren Ryge Petersen og Signe Wenneberg. Søren Ryge optræder i den del af medierne, der kan betegnes som public service, mens Signe Wenneberg anvender en lang række forskellige medieformer, herunder de sociale medier. Såvel eksemplerne på deltagerorienterede havebevægelser som de forskellige mediers formidling vil blive suppleret og yderligere belyst i det omtalte igangværende projekt med henblik på at nå frem til en forståelse af, hvordan den moderne havekultur adskiller sig fra den klassiske.

Indledning

I det følgende undersøges det, hvordan haven har fået en ny nødvendighed, der involverer den menige borger og udgør en særlig form for deltagelseskultur med et samfundsmæssigt, globalt perspektiv. Argumentet i artiklen er, at haven bliver en form for politisk kamplads, idet den forbinder sig med visionen om et nyt og bæredygtigt samfund, der bygger på økologi og biodiversitet. Det er tendenser, der viser sig hos såvel professionelle landskabsarkitekter som i den brede befolkning, og som også bæres frem af medierne, ja, man kan sige, at medierne er en aktiv medspiller i den deltagelseskultur, som karakteriserer de moderne tendenser i havekulturen. Jeg vil behandle tre eksempler, der illustrerer synspunktet om haven som en nødvendighed. Som repræsentant for tendensen i den professionelle verden står Stig L. Andersson, praktiserende landskabsarkitekt og kreativ direktør for tegnestuen SLA samt professor ved Københavns Universitet med henblik på urbant design. Hans tænkning omkring 'det byggede' og 'det groede' som komplementære størrelser kommer til udtryk i en række projekter i ind- og udland fra slutningen af 1990'erne og frem. Som repræsentanter for de mediebarne haveikoner trækkes først den selvlærte haveekspert Søren Ryge Petersen frem. Hans haveudsendelser rækker tilbage til 1980'erne og har haft stor betydning for det generelle syn på, hvad en have er og kan være. Derefter følger Signe Wenneberg, også selvlært haveekspert, der som Søren Ryge både har udgivet bøger og optræder på TV, men også er aktiv i den trykte presse og i vid udstrækning tager de sociale medier i brug. Hun ses som repræsentant for de bredere bevægelser, der opstår med haven som sted for nytænkning med globale perspektiver kendt under betegnelser som *urban gardening* og *guerilla gardening* (Smith 2014; Reynolds 2014).

Hannah Ahrendt - vita activa og haven

Fælles for haver har fra gammel tid været, at de har fungeret som en drøm om paradys, som et andet sted, der som en virkeliggjort utopi har repræsenteret en modpol til den 'almindelige' virkelighed, - med Michel Foucault en "heterotopi" (Foucault 1976: 25-26). Grundlaget for enhver have har imidlertid også altid været praksis. Overalt, hvor der har været mennesker, og hvor klima, jordbundsforhold og plads har været til det, har man dyrket en have: en køkkenhave til at opretholde livet, en urtehave med helbredende planter og en prydhave til at fryde sanserne. En have er en særlig form for kultivering af naturen.

Til at indfange det praksisbegreb, der kommer til at stå i centrum af min fremstilling, har jeg valgt Hannah Ahrendts nuanceringer af begrebet "vita activa". "Vita activa" er et middelalderligt begreb, der betegner modsætningen til det kontemplative liv, "vita contemplativa", og i den middelalderlige tænkning, hvor alt jordisk betragtes som foreløbigt i forhold til den evige virkelighed, befinder det sig selvsagt lavere i hierarkiet. Hannah Ahrendt tager begrebet op i 1958, idet hun opfatter det som et fundamentalt menneskeligt vilkår, og hun deler det op i tre aspekter: arbejde, fremstilling og handling (Ahrendt 2008). I disse tre aspekter forener hun det praktiske arbejde med politisk handling, og det gør hendes begrebsdannelser relevante i forhold til en undersøgelse af det særlige ved de nye strømninger i havekulturen.

Arbejde er menneskets grundvilkår i den forstand, at det gælder den proces, der er en betingelse for overlevelse. På dette niveau er mennesket "animal laborans", et arbejdende dyr. Fremstilling består i skabelsen af produkter, som selvstændiggør sig og danner en verden uden for mennesket. På dette niveau er mennesket "homo faber", det skabende menneske der omformer sig selv og omverdenen. Handling er den del af "vita activa", hvor mennesket forbinder sig med andre mennesker i et offentligt liv og en fælles ageren (Ahrendt 2008: 36-37).

Man kan med rette spørge, hvordan "vita activa" med haven som ramme og genstand forholder sig til Ahrendts tredeling i arbejde, fremstilling og handling. Arbejde i haven er jo ikke som agerbruget knyttet til den biologiske overlevelse. Dette kan nok siges om nyttehaven eller køkkenhaven. Men haven er meget mere end det.

Fra de italienske renaissancehumanister har man en kategorisering af haven som en ”tredje natur”, en særlig kombination af natur og kultur, som adskiller sig fra den første uforarbejdede natur og den anden kultiverede, som den dyrkede jord udgør (Hunt 2000: 33). Det menneske, der giver sig af med havearbejde, er således ikke at definere som ”animal laborans”. Begrebet ”tredje natur” placerer haven imellem natur og kultur og forholder sig til den æstetiske kultivering af den ’vilde’ natur. I moderne tid har den franske landskabsarkitekt Gilles Clément omtolket begrebet til ”det tredje landskab”, *Tiers Paysage* (Hauxner 2011). Det betegner en natur, der nok er kultiveret, men ikke helt tæmmet, idet man for eksempel ikke skelner skarpt mellem udplantninger og ukrudt. Grundlaget er et syn på haven som ’global’ repræsentant for hele klodens økosystem (ibid: 242-43). I den danske landskabsarkitekt og professor Malene Hauxners formulering:

”... en ny slags natur, et tæmmet vildnis, hvor naturen kører sit eget løb, mens gartneren stille observerer udviklingen. Vel at mærke den kloge gartner, der opmærksomt betragter planter og dyr, vind og skyer og når frem til, at morgendagens landskabsbehandling skal indebære observation og forståelse for naturens organisatoriske kompleksitet og relationen mellem alle levende fænomener” (ibid: 242).

”Animal laborans” er altså i moderne tid underlagt overordnede hensyn, hvilket træder frem i opfattelsen af haven.

Ligeledes adskiller begrebet om fremstilling sig fra den betydning, Ahrendt lægger i det, når det omsættes til havebrug. Ahrendt taler om produkter, der får en selvstændig værdi, og som kommer til at blive en væsentlig del af menneskets verden. De fremstillede produkter har en varighed og stabilitet, der rækker ud over det blotte konsum og det enkelte menneskes livsforløb. Men de produkter, som havearbejdet resulterer i, er jo først og fremmest knyttet til naturens cyklus, at vokse og visne, og afhængig af jordbund, klima, årstidernes skiften og tidens gang. Mennesket er i dette forhold ikke den enerådende ”homo faber”. Menneskets fremstillingsproces resulterer i civilisationen, mens haven op gennem historien mere og mere bliver til en kompensation for de uhenigtsmæssige konsekvenser, der følger med den. Haven bliver i stadig højere grad drømmen om det sted, hvor ’det naturlige’ kan komme til udfoldelse, både den omgivende natur og kroppen, den menneskelige natur. Det vil sige netop som en modpol til det fremstillede, hvis dette er ensbetydende med civilisationen.

Det tredje begreb, handling, er i Ahrendts betydning knyttet til den menneskelige interaktion i det offentlige liv. Haverne har altid været sted for menneskelig interaktion, for lærde diskussioner, for intime møder, for ideer om humanisme, oplysning, kunst og kultur og for udveksling af politiske ideer. Det gælder både middelalderens klostergård, den humanistiske initieringsproces i vandring langs renaissancehavens kunstfærdige fontæner frem mod kildegrottens udspring, den franske barokhaves politiske propanda og den engelske haves didaktiske påpegning af demokratiidealer i de klassiske skulpturer. Det gælder også havens kærlighedsillusioner fra mødet med rosen som allegori for den himmelske og senere den jordiske kærlighed til den romantiske haves organisk slyngede gange og intime pavilloner og lysthuse, hvor individet kunne mærke sin egen samklang med naturen (Esmann 2000; 2001; Knudsen 2013). Professor på Stanford University, Robert Pogue Harrison (2008), foretrækker begrebet *care* til at beskrive denne relation, det vil sige omsorg for eller kærlighed til noget andet end én selv. Begrebet knyttes til det vedvarende arbejde i haven, planlægning, såning, kultivering og høst. Den sande gartner er en *constant gardener*, der dag ud og dag ind passer og plejer haven i den fortsatte fortælling, haven er. Denne omsorg er ifølge Harrison netop handling: ”If we are not able to keep our garden, if we are not able to take care of our mortal human world, heaven and salvation are vain” (Harrison 2008: 11). Her henvises til Dante, der gennem sin lange vandring gennem helvede, skærsild og himmel mod himmelrosen aldrig glemmer sin

bekymring om "giardino dello 'mperio", det italienske rige som han kalder imperiets have. Dante placerer derved haven uden for Eden, i de dødeliges verden, og afhængig af menneskelig omsorg (ibid.). Han fremhæver, at Adam og Eva først ved at blive kastet ud af Eden kunne lære at værdsætte livet. Den passive nydelse i Eden, hvor alt var tilrettelagt på forhånd, lærte dem ikke at blive egentlige gartnere som dem, der tog sig af haven og fik den til at gro ved at passe og pleje den (ibid: 9-10). Således kædes den gamle forestilling om haven som paradys sammen med "vita activa", det aktive liv, idet det lukkede paradys åbnes mod omverdenen.

I dag kan man sige, at denne omsorg er helt nødvendig som modvægt til civilisationens ødelæggelse af naturgrundlaget, og initiativer der kan modvirke klimaforandringer og fremme bæredygtighed og biodiversitet er vigtige politiske handlinger. De tre begreber i "vita activa" får derved en ændret betydning. Arbejde, havens praksis, dyrkning af livsfornødenheder bliver igen aktuel og forenes med forestillingen om politisk handling, mens det samtidig fremstår som nødvendigt ikke at afskære haven fra civilisationen, det fremstillede verden. Tværtimod indgår den som et integreret og nødvendigt element i en fælles global kulturlighed.

Der tales i dag om en ny geologisk tidsalder, det antropocæne, der betegner det stadium, hvor menneskets indflydelse på jordens kemiske og biologiske processer har fået afgørende betydning (Raffnsøe 2014: 19). Mennesket er i stigende grad blevet i stand til at bearbejde og beherske den omgivende natur, har fået magt over den gennem arbejde og fremstilling – med Ahrendts begreber. Bagsiden af dette gjorde Adorno og Horkheimer opmærksom på allerede i 1944 gennem begrebet "oplysningens dialektik", der betegner det forhold, at den fortsatte bevægelse mod frihed fra naturens overmagt følges af formørkelse og barbari (Adorno og Horkheimer 1993: 35ff). I dag mærkes omkostningerne ved tiltagende klimaproblemer og finansielle kriser som følge af stigende vækst og forbrug. Den aktuelle omstilling består i at erkende, at der er grænser for vækst, og at det er nødvendigt at finde alternativer til de nuværende mål og midler i samfundets økonomiske og politiske styring. Permakultur, bæredygtighed, biodiversitet, klimaaftaler, genbrug etc. er nøgleord i den omstilling, der arbejdes for i miljøorganisationer af forskellig art over hele kloden. Det sætter nye dagsordner for handling, den sociale interaktion, som er Ahrendts tredje begreb i bestemmelsen af det aktive liv. Handling bliver knyttet til omsorgen for kloden og nye mål som menneskelig lykke (Nielsen 2013: 69ff), etablering af fællesskaber og generobringen af gamle tiders *know-how* i forhold til jorden og de elementære fornødenheder. Hauxner har opereret med begrebet "supernatur" (Hauxner 2011: 7). Begrebet er hentet fra den hollandske arkitekt og arkitekturteoretiker, Rem Koolhaas, der i *Delirious New York* (1978) giver en beskrivelse af Manhattan som en "intensiveret og overlegen udgave af naturen, blot på metropolens præmisser" (ibid: 7). Dette er måske vilkårene i dag. Det ses i landskabsarkitekternes teori og praksis, men det rækker videre ud.

Den canadiske journalist og forfatter, Naomi Klein, der er internationalt kendt som miljøaktivist og kritiker af den vækstorienterede samfundsorganisering, som hun ser som hovedårsagen til miljøkrisen, reflekterer over, hvilke muligheder der er for at undgå de mest katastrofale konsekvenser af de menneskeskabte klimaforandringer (Klein 2014). Hun fremhæver sin egen erkendelse ved FN-klimatopmødet i København i 2009 af, at politikerne har spillet fallit, og at man må sætte sin lid til folkelige bevægelser, "en eksplosion nedefra" (Klein 2014: 10). Det drejer sig om at tænke anderledes, om at opfatte ikke blot naturen, men også andre nationer som partnere i et projekt, hvor man hjælper hinanden med at løse problemerne (ibid: 23). Hun henviser i denne forbindelse til, hvordan aktivisme i krisetider udvider sig fra at omfatte en lille politisk bevidst skare til den bredere befolkning, således at skellet mellem aktivister og almindelige mennesker ophæves (ibid: 459). Klein fremhæver som eksempel de krigskøkkenhaver, de såkaldte *community-* eller *victory-gardens*, der opstod under begge verdenskrige. I forbindelse med den aktuelle historiske krise ser hun de sociale medier som en mulighed for en kommunikation med global rækkevidde og derfor med et handlingsmæssigt potentiale (ibid: 466).

En senere aktivistbevægelse er den såkaldte *guerilla-gardening*. Betegnelsen anvendtes første gang i 1973 af Liz Christy, en kunstmaler der boede og arbejdede i New York. Hun begyndte, inspireret af selvsåede tomatplanter på de øde lossepladslignende arealer i nabolaget, sammen med sine venner at sprede frø og plante vækster på de forladte grunde. Opmuntret af de gode resultater planlagde hun at genoplive traditionen fra de *community gardens*, der er opstået i krisetider. Ideen med at smide såkaldte *seed-bombs*, granater med frø, ind over hegn og mure til områder, man ellers ikke kunne nå. Richard Reynold, forfatter til bogen *On Guerilla Gardening. A Handbook for Gardening without Boundaries* (2008), der fungerer som en slags praktisk og teoretisk grundbog i fænomenet, begyndte i 2004 at passe forsømte bede omkring den ejendom i London, hvor han boede. Da han ville kommunikere budskabet om at indtage, beplante, passe og pleje ellers forsømte arealer, opdagede han, at domænet guerrillagardening.com var optaget, og at han var led i en verdensomspændende bevægelse, hvis start han daterer til 1649 i London, da såkaldte *diggers* kort efter Charles I's henrettelse plantede øde arealer til med nyttige afgrøder for at klare sulten. Som navnet antyder, indgår denne form for havebrug i en kontekst af kamp og modstand. I tidens løb er det lykkedes guerrillagartnere at vinde hævd på de besatte arealer og få myndighederne til at lovgive i deres favør. Men ofte har der været kamp, som fx *Bloody Thursday* i 1969 da politiet stormede People's Park, som en gruppe studenter havde indtaget på universitetets grund i Berkeley. *Guerilla Garden*-bevægelsen benytter sig i dag af internettet og de sociale medier, hvor man kan få sit eget 'soldaternummer' og udveksle erfaringer og ideer.

I Danmark eksisterer der i dag paraplyorganisationer som *Permakultur* og *Praktisk Økologi*, der står for økologisk landbrug og havebrug, og som deler ambitionen om fællesskab. Permakultur præsenterer sig som en bevægelse, der arbejder for en bæredygtig livsstil, og som bruger naturens økosystemer som model for menneskelige levesteder (<http://levbaeredygtigt.dk/om-permakultur/>). Et eksempel på aktiviteter er oprettelsen af skovhaver, bl.a. på gården Svanholm, hvor frugttræer, buske, grønsager og bunddække dyrkes i en blandingskultur, der sikrer en vedvarende dyrkningskultur. En række have- og landbrug landet over er medlemmer af foreningen og arbejder med principper om biodiversitet, der skal erstatte behovet for giftige sprøjtemidler og kunstige tilsætningsstoffer.

Praktisk økologi henviser til en række deltagerstyrede haveinitiativer, der spænder fra fælles familiehaver i en landsby på Bornholm til etablering af fælles plantekasser på et nedlagt fabriksareal på Amager. Initiativerne kan være opstået af såvel sociale og pædagogiske som politiske grunde. De dækker behovet for at være fælles om noget i nabolaget, hvad enten det er landsbyfællesskabet eller den lille byhave. Haverne kan udligne de kulturelle forskelle mellem indfødte danskere og deres naboer af anden etnisk herkomst, de kan udligne generationsforskelle, og de kan opdrage børn til en forståelse af, hvor maden kommer fra og oplære både dem og de voksne i ellers tabte traditioner inden for havebrug og grønsagsdyrkning. De kan også fungere som fælles rekreative steder. Oftest ligger der idealer om økologiske dyrkningsmetoder bag, men det er langt fra altid det, der starter fælleshaverne. Nogle haver har flere årtier på bagen, opstået som de er i forbindelse med bofællesskaber dannet i 1970'erne og 1980'erne, andre skyder til stadighed frem og nedlægges igen, hvis kommunen skal bruge den grund, som havefolket har taget til sig. Nogle af haverne styres af løst organiserede netværk, der skiftes ud i forhold til, hvem der har tid og lejlighed til at indgå i dette arbejde, andre er velorganiserede med bestyrelse og vedtægter. Nogle af haverne er blot til lyst, mens andre indgår i fondsstøttede projekter. I nogle af haverne fungerer fællesskabet helt uproblematisk, mens andre har problemer med at skabe balance mellem individet og fællesskabet, forskelligt syn på de økologiske principper etc.

Tilknytningen til de nævnte paraplyorganisationer betyder, at haverne bliver synlige i offentligheden. De kan findes på internettet, man kan tilmelde sig nyhedsmails og følge dem på de sociale medier og blive inspireret eller støtte initiativet, hvis haven kommer i konflikt med myndighederne. Synligheden er et væsentligt ele-

ment, hvis disse bevægelser skal vokse sig stærke og få gennemslag i forhold til de overordnede globale klimaproblemer. I det følgende skal jeg se nærmere på, hvordan budskabet om havens nødvendighed kommunikeres ud i offentligheden. Tre eksempler vil blive behandlet: landskabsarkitekten Stig L. Andersson fra den professionelle beskæftigelse med haven samt de to selvlærte haveeksperter og mediepersoner Søren Ryge Petersen og Signe Wenneberg.

Stig L. Andersson – æstetisk naturfølelse i landskabsarkitekturen

På 14. internationale arkitekturudstilling på Biennale Venezia 2014 var temaet *Fundamentals*. Den overordnede kurator, Rem Koolhaas, havde bedt bidragsyderne om at udforske de fundamentale elementer i modernitetens arkitektur, nærmere betegnet i tidsrummet 1914-2014. Til at repræsentere Danmark var landskabsarkitekt Stig L. Andersson udvalgt. Hans udstilling i den danske pavillon tog udgangspunkt i hans eget arbejde med natur, kunst og arkitektur i de seneste 20 år under overskriften *Empowerment of Aesthetics*. Her slog han til lyd for en æstetisk tænkning som fremtiden for arkitekturen. Med æstetisk mente han en tænkning, som medtager hele det menneskelige sansesystem og ikke blot det rationelle, videnskabelige og kvantificerbare: "All our senses and all our feelings; that what makes us feel, sense, wonder, discover, think, reflect, imagine and lead us towards new recognitions and new dialogues with each other" (Andersson 2014: 9). Hans udstilling bestod derfor af artefakter, der appellerer til sanserne, og som var knyttet til de fire elementer jord, luft, ild og vand. Det var en udstilling, hvor der var noget at se på, at røre ved, at dufte, at lytte til, og hvor man som besøgende også selv blev en del af udstillingen, et midtpunkt i det hele i et stort spejl for endevæggen. I et tilstødende rum pegede Andersson på de historiske forudsætninger for denne æstetiske tilgang til arkitekturen, nemlig den danske guldalders helhedstænkning, repræsenteret ved filosofen Steffens, digteren Oehlenschläger, videnskabsmanden H.C. Ørsted og landskabsmaleren J.N. Lundbye. Længere op mod vor tid fremhævede han landskabsarkitekten G.N. Brandt, atomfysikeren Niels Bohr, maleren Asger Jorn og forskellige eksperimenter med arkitektur og landskaber, blandt andet sine egne projekter i ind- og udland. Udstillingen samlede således grundtankerne bag Anderssons hele virke i et opgør med den ensidigt rationelle tilgang til arkitektur og landskab. Denne var repræsenteret i indgangspartiet, der var tapetseret med officielle papirer fra de danske myndigheder om landskab og miljølovgivning.

Centralt hos Stig L. Andersson er komplementaritetetsbegrebet, som han udleder af modsætningen mellem 'det byggede' og 'det groede', det rationelle og den æstetiske naturfølelse. I udstillingen på Biennalen kombinerer han kunst og videnskab for at nå frem med sit budskab, og han lægger afstand til den rationalisme, som han ser begyndelsen til i renæssancen. I hans landskabsarkitektoniske arbejder kan man dog trække linjer tilbage til selvsamme renæssance i en sanselighed, der også kendetegner den tids haveanlæg, eksempelvis i legen med vandet. Anderson vil vække nysgerrighed og give uventede oplevelser, lade folk nyde lyden og føle vandet samt gøre dem bevidst om naturens cyklus. Samme intentioner kan ses i de italienske renæssancehavers program.¹ Samtidig idealiseres romantikken, der som nævnt og som karakteristisk for Anderssons metode identificeres med to personer: naturvidenskabsmanden H.C. Ørsted, som den der i sin filosofi kombinerer det rationelle og æstetiske, og maleren J. Th. Lundbye som den der i sin kunst fortæller historien om de groede omgivelser, om klimaet og vejret, fx i billeder af trærodde (Andersson 2014: 31). I forhold til de senere forbilleder påpeger Andersson, at G. N. Brandt er på linje med Niels Bohrs komplementaritetsteori, og han tager ham til indtægt for sin egen opdeling i 'det byggede' og 'det groede':

"Through his work as a gardener and a scholar of nature, Brandt unknowingly discovers that architecture (just like light, with its wave/particle duality) in its essence consists of two complimentary entities: *The Built Environment* (buildings, structures, constructions)

and *The Grown Environment* (plants, trees, nature). These two entities are at the same time mutually exclusive and mutually interdependent.” (Andersson 2014: 14)

Andersson fremhæver, hvordan Brandt opfatter ’det byggede’ og ’det groede’ som ligeværdige, gensidigt afhængige elementer, og hvordan han kombinerede dem i arkitekturen. For Andersson selv fører det til ”the Venice interpretation” (ibid: 15), der betegner hans personlige refleksion over arkitekturens muligheder, modernitetens essens og den fremtid, det er muligt at bygge ud fra verdens komplementaritet (ibid). Han opsummerer sit bidrag til Biennalen i fem perspektiver: Det første handler om Bohrs princip om komplementaritet, som gælder både i et mikro- og et makroperspektiv, og som betyder at rationalitet og æstetik er indbyrdes forbundne (ibid). At styrke det æstetiske (jf. udstillingens titel *Empowerment of the aesthetics*) er det andet perspektiv. Her refererer han til guldalderens opfattelse af æstetikken som vejen til erkendelse, og som han mener skal indtage sin plads ved siden af det rationelle for, at vi kan få en fuldstændig forståelse af verden (ibid: 15-16). Det tredje perspektiv kritiserer den klassiske arkitektur for at overføre principperne fra ’det byggede’ til omgivelserne. Heroverfor hævder han, at ’det groede’ har sine egne betingelser, som det er nødvendigt at respektere (ibid: 16). Det fjerde princip handler om forholdet mellem enheder og helheder, idet han afviser tanken om en hierarkisk orden i ’det groedes’ arkitektur. I en have, eksemplificerer han, kan man ikke tale om, at noget er vigtigere end noget andet. At gøre det vil være en misforståelse af naturens orden (ibid: 17). Som femte perspektiv oplister han sin metode, som udgøres af tre principper. Han udvælger eklektisk – som kunstnerne og videnskabsmændene i guldalderen – de indtryk, han får gennem iagttagelse, praksis og læsning og samler dem til sin egen forståelse. Han tager altid udgangspunkt i det personlige perspektiv, og han indgår i dialog med andre professionelle discipliner, andre verdener og alternative perspektiver. Arkitekturen kan kun finde sted i samtale (ibid).

Stig L. Anderssons tænkning og praksis som landskabsarkitekt gør op med menneskets kontrol over naturen og genindsætter naturens processer, men gør det på de betingelser, der eksisterer i dag, ved at genindføre kulturen og civilisationen. De to komplementære principper, ’det byggede’ og ’det groede’, hænger og må også hænge sammen. Disse grundtanker er også hans udgangspunkt for en vision for Danmark, udfoldet i en kronik i Politiken i april 2015 (Andersson 2015). Her formulerer han en kritik af den udvikling, der er fulgt med afvandringen fra land til by og af de efterfølgende politiske tiltag, der har skabt det, der i løbet af de senere år er blevet betegnet som ”Udkantsdanmark”. Andersson skriver: ”Men vi har helt glemt, at centrum og periferi er komplementære. Man kan ikke tænke vækstby uden at tænke udkanten med. Gør man det, får man kun en halv løsning – et halvt land. Eller i hvert fald et skævvredet land” (Andersson 2015). Som modvægt sætter han det æstetiske sprog, som han definerer som ”det, der får livet til at gro, det er det biologiske og det sociale menneske i handling”. De positive slagord er for det første dette ”æstetiske sprog”, der ”italsætter lokale natur- og kulturværdier som en værdi i sig selv”. For det andet er det ”det groede miljø” og nødvendigheden af at erstatte ”vækstideologiens produktionssyn på naturen som udelukkende nytteværdi” med et ”helhedsorienteret, æstetisk og herlighedsværdibaseret syn på naturen”. For det tredje ”den menneskelige skaberkraft”, som er en ”kapacitet for selvorganiseret værdiskabelse, socialt engagement og modige eksperimenter som udviklingen af udkanten skal funderes i” (Andersson 2015). Som løsningsforslag henviser Andersson til de efter hans mening enestående muligheder, som de lokale miljøer i udkantsområderne har for at udvikle initiativer, der går imod vækstideologien. Sådanne initiativer findes mange steder, hvor lokale mødes om ”det der ikke kan fjernes fra udkantsområderne: den lokale kulturhistorie, den frie natur og friheden til at skabe på ny” (Andersson 2015). I disse miljøer findes et sprog, der handler om sansning, stemninger, skaberkraft og socialt samvær, kort sagt det som Andersson betegner som det æstetiske sprog. Det æstetiske sprog knyttes her til en skabende deltagelseskultur, der er forankret i det lokale, i naturen og i det historiske. Tidligere har Andersson på sin hjemmeside slået til lyd for begrebet ”Proces Urba-

nism" (*The City as Artificial Ecosystem* 2010), der sidestiller natur og urbanitet og lægger vægt på naturens selvregulerende processer. Dette udvides nu i en vision for hele Danmark og med inddragelse af befolkningen. En videreudvikling af konceptet fra Biennalen ses i udstillingen "Vækst. Gro og byg fremtiden sammen" på Utzon Center i Aalborg. Her kombineres tanker om komplementariteten mellem 'det groede' og 'det byggede' med udkantsproblematikken. Udstillingen tager udgangspunkt i de naturressourcer, der findes i Danmarks udkant, tang, bjælker af krogede egetræer og den lokale jordbundsart, moler. På plancher fortælles historier om virksomheder, der er opstået og udviklet af lokale på stedets betingelser, og sådan, at den traditionelle opfattelse af udkanten vendes på hovedet: udkanten ses ikke med byens briller, men får en værdi i sig selv og byder på værdier som kan overføres til det urbane (Iversen 2015).

Stig L. Andersson kommunikerer sine tanker om landskabet direkte i sine arbejder, i sin udstillingsvirksomhed, på konferencer, i tidsskrifter og dagspresse. Hans tegnestue har en meget fyldig side på internettet, og nyheder formidles og debatteres også på de sociale medier. Som professionel anerkendt landskabsarkitekt har hans ideer fået stor indflydelse nationalt som internationalt, og virkningen af hans arbejder indgår i mange menneskers dagligdag, også selv om man ikke kan sige, at der er tale om nogen folkelig gennemslagskraft.

Søren Ryge Petersen – poetisk haveformidling på tv

Både DR og TV2 sender en anselig række haveprogrammer. Det er først og fremmest programmer, der handler om at give inspiration, råd og tips til de enkelte haveejere pakket ind i konkurrencer om, hvilken have i Danmark der er den dejligste ("Årets dejligste have", TV2), forslag til at få styr på en kolonihave på tre måneder ("Peter og kolonihaven. Fra flyd til fryd", TV2) eller eksperters videregivelse af erfaringer og *know-how* ("Vores liv: Drømmehaven med Claus Dalby", DR1, samt britiske udsendelser som "Great British Garden Revival" og "Gardeners' world", TV2). Både på DR og TV2 har haft succes med et koncept om at skabe en have på ganske kort tid (Ønskehaven, DR1, Han, hun og haven, TV2). Der lægges vægt på stemning og plan og på at skabe et paradisisk sted, hvor man kan trække sig tilbage fra verdens larm og nyde skønhed, stilhed og meningsfulde aktiviteter. Begreber som "drømmehave" og "ønskehaven" er hyppigt genkommende, og haven fremstår i disse udsendelser som en heterotopi. Men udsendelserne sigter også mod at udvikle en – ofte tabt – *know-how* i forhold til havearbejde, eller rettere de fungerer på baggrund af dette tab ved at formidle viden.

Den mest fremtrædende – og sejlivede – repræsentant for tv's haveudsendelser er imidlertid den selv-lærte haveekspert Søren Ryge Petersen. Han står som modsætning til både forestillingen om, at en have kan skabes *over-night*, og til forestillingen om, at haven skal være et perfekt æstetisk arrangement. Han har været nytænkende og haft stor gennemslagskraft med sin opfattelse af, at det naturgroede ikke er noget, der nødvendigvis skal bekæmpes. Ryges første haveprogrammer blev sendt i tv i 1977, og siden 1988 har han sendt direkte på DR fra sin egen have. Desuden har han lavet en række portrætuudsendelser, der alle har menneskers forhold til naturen i centrum, samt udgivet bøger om haven, som indeholder en blanding af praktiske anvisninger og causerende overvejelser over havelivet. Søren Ryge Petersen er ikke mindst blevet kendt for sine evner som fortæller i det karakteristiske langsomme tempo og med en særlig og let genkendelig jysk dialekt og en afdæmpet/indtrængende tone.

Ryge opsummerer sin holdning til havelivet i udgivelsen *Haveglæde* fra 2014, der skildrer stemninger og oplevelser gennem de vekslende årstider i haven på Djursland. Bogen er knyttet til hans eget familieliv i haven og er illustreret med fotografier, som hans kone, Cathrine Becher, har taget. De illustrerer den heterotopi, som han opfatter haven som: "De [(fotografierne)] handler om glæde. Om det smukke. Det overraskende. Alt det der springer i øjnene, når man går en tur derude" (Petersen 2014: 6). Søren Ryge giver en sanselig beskrivelse af sin have i kapitler, der er helliget de forskellige blomster og grønsager, men også dyrene og de årstidsbestemte fænomener som bål, græsslåning, frost og sne. Ligeledes spiller menneskeskabte elementer i haven, lågen, havestuen,

den røde bæk samt børnenes aktiviteter en væsentlig rolle. Haven er et stykke natur, som dens mennesker har taget i besiddelse. Og nok er der arbejde i haven, men naturen er ikke en modspiller, den er en ligeværdig partner, der har sine egne planer for haven, som Søren Ryge må følge. Og det gør han med glæde.

Søren Ryges grundholdning til haven er et blik for det smukke i naturen, som han betragter som biologisk betinget. Han påpeger flere gange det elementære og eviggyldige i havelivet: "Det er så elementært: At sidde i skyggen under et træ, når solen skinner ..." (Petersen 2014: 183) "... og sådan har det været altid, hvilket jeg har det godt med at vide" (ibid: 218). Denne naturfølelse knytter sig til den individuelle erindring, men også til en historisk udvikling med en konstant, nemlig forestillingen om haven som et paradis. Hans baggrund som cand. mag. i dansk kan spores i hans fortløbende referencer til dansk litteratur samt hans sprogfornemmelse i navngivningen af de forskellige steder i haven og i hans glæde ved ord som abildgård, kálhave og lund. Han fik da også Modersmål-Prisen i 2013. Ryge er fortælleren, der menneskeliggør dyre- og plantelivet: "Det er fint at være en hønsefamilie i sådan en have med langt græs og en hel masse naturligt hønsefoder" ("Skånske haver", DR1 1991), "de placerer sig hvor de vil, så enkelt er det, bare frø der får lov at spire" ("Bodils have", DR1 1989). Og han er poeten, komponisten eller billedmageren, der ser havens mønstre som musik i sit meget bevidste valg af underlægningsmusik. For ham er der en parallel mellem Mozarts variationer over et tema og de enkelte haver som udtryk for variationer over grundformen for en have ("Skånske haver", DR1 1991).

I sine udsendelser har Ryge formidlet dette syn på haven, og han har genoplivet en viden om havepraksis på baggrund af naturens processer. Således bliver han i sin praksis, med Hauxners betegnelse, gartneren der dyrker sin jord og skaber æstetisk orden. Han fascineres gang på gang af det naturgroede, haven hvor mennesker ikke blander sig: "Hvorfor skulle man klippe når der er det smukkeste ukrudt" ("Skånske haver", DR1 1991), men reflekterer i samme udsendelse over forholdet mellem natur og kultivering: "En have kan ikke blive på den magiske grænse mellem frodighed og forfald i ret mange år". I en tidlig udsendelse om slotshaven i Gråsten (DR 1983) konstaterer han, at vi har at gøre med et havelandskab, der umærkeligt glider over i den omgivende natur, "men det *er* ikke natur". Således er han i pagt med traditionen i den professionelle havearkitektur, og han refererer især til den svenske landskabsarkitekt Sven Ingvar Andersson. Søren Ryge fascineres af menneskets indgriben i form af kunstfærdigt klippede hække ("Engelske haver", DR1 2012) og i den klassiske formelle have med geometrisk anlagte buksbomkranste bede ("Bodils have", DR1 1989). Men samtidig med denne æstetiske tilgang viser han også et helt pragmatisk syn på have og natur. Han har således vakt forargelse både ved at bruge sprøjtemidler, hvis naturens kræfter kom på tværs (Wenneberg 2012: 55), ved at slagte en hane for åben skærm og erklære, at han i sit allersidste program vil skyde en kat med et haglgevær (Skrumsager 2011). Hans syn er ikke politisk og er ikke opstået på grundlag af en kritik af ideologien om nødvendigheden af økonomisk vækst og truslen fra klimaforandringer. Han er fortæller for haven som ramme om et godt liv, hvor man kan nyde naturens vækster uden krav om perfektion, og hvor man kan udfolde sig i frihed – også frihed fra forbud der måtte beskytte naturen. Rammen hos Søren Ryge er natur, tradition og overlevering. Der er ikke tale om nogen form for *urban gardening*. Vi føres i udsendelserne "Søren Ryge Direkte" til hans egen have, en stor landbohave på Djursland, hvor der ikke mangler plads til at eksperimentere og lade væksterne udfolde sig. Ryge forholder sig til mangt og meget, men i meget lille omfang til byen som ramme om mange menneskers hverdagsliv (med undtagelse af fx *Christianas haver*, DR1 2005). Hans brug af mediet er den direkte optagelse: optaget med ét kamera lader udsendelsen seerne følge Ryge rundt i hans egen have, mens det bliver mørkt, og udsendelserne afsluttes med, at han selv præsenterer, hvem der har stået for det tekniske.

Skønt Søren Ryges budskab ikke er politisk og knyttet til klimaforandringer og principper om bæredygtighed, så har han dog givetvis haft stor betydning for en genoplivning af glemt *know-how* i forhold til haven og som en påpegnings af den æstetik, der ligger i det naturgroede. Han dukker op i medierne i 1980'erne på et

tidspunkt, hvor der ikke er særlig opmærksomhed på 'almindelige' menneskers havekultur, og han har i årenes løb været en vigtig formidler af glæden ved havelivet. Styrken er den brede formidling, som sikres af landsdækkende tv. Alle kender Søren Ryge.

Signe Wenneberg – urban gardening og sociale medier

Også Signe Wenneberg er selvlært haveekspert og har medvirket i udsendelser både på TV2 og DR samt skrevet en række bøger om blandt andet haver, haveterapi, biodiversitet og bæredygtigt byggeri. På sin hjemmeside præsenterer hun sig selv som "climate activist – communication strategist – public speaker – dedicated author – happy journalist" (signe.wenneberg.dk). Hun har en baggrund inden for kommunikation og journalistik, er uddannet i retorik på Københavns Universitet og har ifølge eget udsagn – med baggrund i en barndom på landet – opbygget erfaringer og holdninger til haven ud fra arbejdet med sin egen have. Fra starten har have dyrkningen for hende været forbundet med formidling. Wennebergs første bog handler om arbejdet med at omdanne haven omkring villaen i Ordrup fra byggeplads til frodig have med blomster, urter, drivhus og høns og plads til både at udfolde sig og slappe af (Wenneberg 2002). Hendes hønsehobby fik hende til at formidle sine holdninger til dyrevelfærd, og hun er stifter af netværket Burhønsenes Befrielsesfront.² Wenneberg blev i januar 2014 medlem af Etisk Råd og sidder i rådets udvalg for bæredygtigt forbrug. Senest har hun udvidet haveinteressen til bæredygtigt byggeri ved at bygge det første FSC-certificerede³ sommerhus i Europa, bygget af FSC-mærket nyt træ med genanvendte vinduer og døre samt møbleret med indbo fra loppemarkeder, netbaserede genbrugsforhandlere og storskrald. Processen blev vist på TV2 i påsken 2015 i programmet "Sommerdrømmehuset". Og arbejdet resulterede også i en bog ("Byg bæredygtigt", 2015).

Det særlige ved Signe Wenneberg er hendes brug af sociale medier. Hun har mange følgere på Facebook, Twitter, Instagram og Pinterest,⁴ og hun opdaterer løbende sine gøremål og tilkendegiver sine holdninger om vigtigheden af at passe på kloden. Via sociale medier og internetsider holder hun sig ajour med miljøbevægelser på globalt plan. Hun ser internettet som en forudsætning for den globale bevægelse med at dyrke sine grønsager selv, til fremme af en økologisk og bæredygtig livsstil. Erfaringer deles verden over, og små lokale haver i Californien, New York, Holland og Berlin danner inspiration for Wenneberg og hendes følgers havepraksis (Wenneberg 2012: 89). Det er også karakteristisk for hende, at det er byhaven, den urbane have, der er i centrum, og hendes ambition er intet mindre end at redde verden (ibid: 11). Især bogen *Spis din have* fra 2012 er relevant i denne sammenhæng, fordi den forbinder haven med det globale, åbner heterotopien op mod den omgivende verden. Den er således et led i de bevægelser, der er opstået i kølvandet på klimaforandringerne. Wenneberg referer da også til de mange tiltag globalt set, hvor enkeltpersoner og bevægelser arbejder for bæredygtighed og biodiversitet. Hendes opfordring er at tage del i disse bevægelser, at spise grønt, lokalt, nordisk, dansk, at spise fra haven (ibid: 14). Også hun taler om at genoptage gamle traditioner. Disse gamle traditioner tages op i altankasser, i taghaver, i vindueskarmen, i fælleshaver og delhaver, og bogen er fyldt med gode råd om såning, plantning, genanvendelse og kompostering og også henvisninger til bøger og hjemmesider.

Hos Signe Wenneberg kommer en række modsætninger i spil, som forsøges sammenføjet. Der er for det første en modsætning mellem den fysiske og den virtuelle virkelighed, mellem den konkrete kultivering af naturen og brugen af moderne medier. Wenneberg fortæller i den henseende om, hvordan hun blev haveekspert ved en tilfældighed, da hun som enlig mor til en dreng med diabetes måtte omorganisere sit arbejdsliv, så hun kunne være mere hjemme og derfor kombinerede anlæggelsen af haven med at formidle processen i en bog, en strategi hun er fortsat med siden og med inddragelse af mange nye medieformer. Formidlingen er en vigtig del af hendes virke i haven, og derfor opløses det, der kunne opfattes som en modsætning mellem det enkle liv og den højtudviklede teknologi med hurtig og bred kommunikation. "Vores forfædre var bønder, fiskere, jægere og

samlere. Vi er det stadig indeni” som hun skriver på sin hjemmeside. For det andet sker der en interessant udvikling i samspillet mellem det helt personlige og det globale perspektiv. Anvendelsen af de sociale medier resulterer hos Wenneberg i inddragelse af det personlige i en udpræget åbenhed om hendes individuelle og private liv: hendes introverte væsen som barn, hendes fascination af børnebøgerne om henholdsvis Laura og Pippi Langstrømpe, hendes deltagelse i en chokerende trafikulykke som ung, hendes uventede skilsmisse og hendes søns hårde sygdomsforløb. Hun deler ikke Søren Ryges pragmatiske syn på dyr, men beretter en rørende historie om, hvordan hun græd sine modige tårer, da den tidligere burhøne, Maggie, afgik ved døden. Hun er åben omkring sine holdninger, men også om sine drømme, tvivl og usikkerhed over for projektet. Tonen er ungdommelig og indeholder en høj grad af patos, altid med direkte tilkendegivelse af holdninger, hvad der da også har resulteret i personlige angreb på hende for at være moralsk og bedrevidende (Zöllner 2015).

Både Søren Ryge og Signe Wenneberg er enkeltpersoner, der kommunikerer budskabet om haven ud til en bredere offentlighed. De er ikke selv repræsentanter for en deltagelseskultur, men de har med deres formidling betydning for udviklingen af en bredere opfattelse af havens nødvendighed. Hvor Søren Ryge er poeten, der forlener haven med historie og tradition, er Signe Wenneberg forkæmper for en grøn bevægelse med politiske overtoner i sin opfordring til sine læsere/seere/følgere om at tage del i denne. Dette forenes med henvisning til en verdensomspændende bevægelse. Hendes holdning til haven kan samles under Harrisons begreb ”care”: ”Det at tænke over grønsagsdyrkning har fået mig til at tænke på, at det kan sammenlignes med kærlighed” (Wenneberg 2012: 134). Den praksis, som foregår i haven, er en kærlighedshandling, der består i at drage omsorg for det nære, planter og vækster og dermed også for kloden som hjemsted for kommende slægtled. På denne måde bliver det en politisk handling, det tredje punkt i Ahrendts definition af ”vita activa”. De to mediepersonligheder ligger på hver sin måde på linje med det grundsyn, som Stig L. Andersson repræsenterer inden for den professionelle landskabsarkitektur. Søren Ryge er med til at udvikle en æstetisk naturfølelse, nemlig en poetisk og traditionsbundet italesættelse af haven, og Signe Wenneberg er med til at bevidstgøre om globale problemstillinger i forbindelse med klima og ressourcer samt pege på lokale og globale fællesskaber, der kan fungere som en del af løsningen på problemerne. På den måde er især hun en markant repræsentant for en deltagelseskultur inden for den moderne havepraksis.

Konklusion – heterotopien lukkes op

Stig L. Andersson har med sin argumentation for en æstetisk naturfølelse spidsformuleret tendenser, som reflekteres i både medierne og i bredere bevægelser i øjeblikket. Bevægelserne er internationale og går under betegnelser som *urban gardening*, *urban farming*, *guerilla gardening* og *community gardens*, og de betjener sig af slagord som ”grow food not lawns”, ”grow what you eat”, ”grow your city” og ”rethink urban habitats.” Det er selvorganiserede grupper, der opfatter sig som værende i opposition til den igangværende udvikling og vækstideologi ved at hævde nødvendigheden af at tage klimaforandringerne alvorligt, helt ned på et mikroplan, og som i vidt omfang tager sociale midler og internet i brug for at kommunikere deres budskab om nytænkning af havens rolle i en moderne virkelighed. De forener havepraksis med social handling og opfatter det som en politisk tilkendegivelse at dyrke kartofler i altankasser, anlægge taghaver med højbede og plante jordbær i midterratter. De bryder med den private ejendomsret ved at anlægge delehaver, tilbyde at passe andres haver – eller omvendt. De tilbyder fx deres egen have til haveentusiaster, der har lyst til at passe og pleje den. Det er også ofte midlertidige fællesskaber med basis i byggetomter og andre pladser, der står tomme i en periode. Haveinteressen trækker tråde til middelalderens klosterhaver og de små haver, der gennem historien har bidraget til at opretholde livet hos husmænd, bønder og småborgere. Også i designet med højbede kan der trækkes linjer til middelalderens haveanlæg (Harvey 1981; Landsberg 2005; Ravn 2000). Det er en demokratisk haveopfattelse, der ligger langt fra de store historiske

haver med deres repræsentative funktion.⁵ Man kan måske sige, at for første gang i historien spiller havekunsten, som den kommer til udtryk i den professionelle landskabsarkitektur, sammen med den have, som den menige borger altid har dyrket, men som nu i langt højere grad end tidligere italesættes.

Den professionelle havekunst trækker på samme hammel som de tendenser, der via græsrodsbevægelser og medier lokalt og globalt set bliver mere og mere fremtrædende. På samme måde er der ikke længere basis for, at haven udelukkende kan fungere som den individuelle paradisdrom. Den er uløseligt forbundet med verden udenfor og indgår som ramme, projekt, objekt, medium for fællesskaber lokalt og globalt. Og i centrum af denne have står praksis, arbejdet med den proces det er at kultivere jorden, passe og pleje den, så den giver udbytte og glæde. I dag hænger haven som heterotopi og haven som praksis sammen på en fundamentalt anderledes måde, end den tidligere har gjort. Drømmen om paradys, haven som heterotopi, knyttes i ovenstående eksempler til "vita activa", hvor det arbejdende menneske i sin havepraksis forbinder sig med en handlen i et fællesskab og en omsorg i det lokale, der rækker ud mod det globale.

Bionotes

Karin Esmann Knudsen, ph.d., lektor ved Syddansk Universitet, Institut for Kulturvidenskaber. Forskningsområder inden for litteratur- og kulturhistorie, arbejder på et større forskningsprojekt om haven som sted og som litterær topos. Har senest udgivet "Et paradys på jord. Haven som sted" i antologien *Stedsvandringer*. Analyser af stedets betydning kunst, kultur og medier (redigeret af M. Breunig, S. Frank, H. Kortbek og S. Moslund, 2013), "Den hemmelige have" i antologien *Litteratur på stedet* (redigeret af M. Davidsen, J. N. Frandsen, N. G. Hansen, E. M. Jensen og P. Simonsen, 2013), samt "The Role of the Senses in the Italian Renaissance Garden" i bogen *The Early Modern Villa. Senses and Perceptions versus Materiality* (udkommer ultimo 2015, Warsaw: Wilanów Palace Museum, redigeret af B. Arciszewska).

Referencer

- Adorno, Theodor og Max Horkheimer. 1993. *Oplysningens dialektik: Filosofiske fragmenter*. København: Gyldendal.
- Andersson, Stig L. 2014. *Empowerment of the Aesthetics*. Skive: Forlaget Wunderbuch.
- Andersson, Stig L. 2015. "Oprør fra kanten". *Politiken* 7. april 2015.
- Andersson, Stig L. 2015. *Website* <http://sla.dk/dk/>. Sidst besøgt den 22. november 2015.
- Arendt, Hannah. 2008. *Menneskets vilkår*. København: Gyldendal.
- Bek, Lise. 1983. *Arkitektur og livsmønster*. København: Borgen. *Burhønsenes Befrielsesfront*. <https://www.facebook.com/goooooook>. Sidst besøgt den 14. september 2015.
- Esmann, Karin. 2000. "Lysthuset. Haven som formidler af det indre rum." *K&K* 90 28:2, 113-128.
- Esmann, Karin. 2001. "Landskabshavens tableauer." I *Tableau. Det sublime øjeblik*, redigeret af Elin Andersen og Karen Klitgaard Povlsen, 117-139. Århus: Klim.
- Esmann Karin. 2002. "Linjer i Paris. Om historisk erfaringsdannelse." Upubliceret artikel: Syddansk Universitet http://static.sdu.dk/mediafiles//Files/Information_til/Studerende_ved_SDU/Din_uddannelse/Dansk_Kolding/Artikler/Diverse_PDF_filer/Paris.pdf. Sidst besøgt den 14. september 2015.
- Foucault, Michel. 1976. "Of Other Spaces." *Texts/Contexts*: 22-27.
- Harrison, Robert Pogue. 2008. *Gardens. An Essay on the Human Condition*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Harvey, Jon. 1981. *Medieval Gardens*. London: B.T. Batsford Ltd.

- Hauxner, Malene. 2011. *Fra naturlig natur til Supernatur. Europæisk landskabsarkitektur 1967-2007 set fra Danmark*. Risskov: Ikaros Press.
- Hunt, John Dixon og Peter Willis, red. 1988. *The Genius of the Place: The English Landscape Garden 1620-1820*. USA: MIT Press.
- Hunt, John Dixon. 2000. *Greater Perfections. The Practice of Garden Theory*. London: Thames and Hudson.
- Iversen, Karsten Sand. 2015. "Nordjyllands særlige kræfter." Politiken 14.10.15.
- Klein, Naomi. 2014. *Intet bliver som før. Kapitalisme vs. Klima*. Aarhus: Forlaget Klim.
- Knudsen, Karin Esmann. 2013. "Et paradys på jord. Haven som sted." I *Stedsvandring. Analyser af stedets betydning kunst, kultur og medier*, redigeret af Malene Breunig, Søren Frank, Hjørdis Brandrup Kortbek og Sten Pultz Moslund, 177-203. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Landsberg, Sylvia. 2005. *The Medieval Garden*. London: The British Museum Press.
- Landsforeningen Praktisk økologi <https://www.oekologi.dk/> (sidste besøgt 22. november 2015).
- Lazzarro, Claudia. 1990. *The Italian Renaissance Garden. From the Conventions of Planting, Design, and Ornament to the Grand Gardens of Sixteenth-Century Central Italy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Mayer-Tasch, Peter Cornelius og Bernd Mayerhofer. 1998. *Hinter Mauern ein Paradies. Der mittelalterliche Garten*. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag.
- Nielsen, Jørgen Steen. 2013. *Den store omstilling. Fra systemkrise til grøn Økonomi*. København: Informations Forlag.
- Permakultur <http://permakultur-danmark.dk/da/> (sidst besøgt 22. november 2015).
- Petersen, Søren Ryge. 2014. *Haveglæde*. København: Lindhardt & Ringhof.
- Petersen, Søren Ryge. 2012. *Søren Ryges bedste haver*, DVD. DR.
- Raffnsøe, Sverre. 2014. "Mennesket i sit naturlige landskab." *Kritik Nr. 211* August 2014, 17-35.
- Ravn, Helle. 2000. *Havetid. Den almindelige danske have – kulturhistorisk set*. Rudkøbing: Langelands Museum.
- Reynolds, Richard. 2014. *On Guerilla Gardening – A Handbook for Gardening Without Boundaries*. London: Bloomsbury Publishing.
- Skrumsager, Esben. 2011: "Søren Ryges plan: Jeg vil skyde en kat på TV". *BT* 26.04.11.
- Smith, Jeremy N. 2014. *The Urban Garden - How One Community Turned Idle Land into a Garden City and How You Can, Too*. New York: Skyhorse Publishing.
- Wenneberg, Signe. 2002. *Den første have – et nyt liv udendørs*. København: Gyldendal.
- Wenneberg, Signe. 2012. *Spis din have*. København: Gyldendal.
- Wenneberg, Signe. 2015. *Byg bæredygtigt*. København: Lindhardt & Ringhof.
- Wenneberg, Signe. 2015. *Website*. <http://signewenneberg.dk/signewenneberg/>
- Zøllner, Kristoffer. 2015: "Kvinden, der spiste desserten først". *Berlingske*, 2. februar 2015.

¹ Udført fx i den berømte Villa d'Este i Tivoli. Også i renæssancen forenes pirrende sanseoplevelser med en filosofi om, at haven kan skabe rum for indblik i naturens hemmeligheder, formuleret i værket *Hypnerotomachia Polyphili* (Colonna 1499), der følger Poliphilo, som i en drøm søger sin elskede Polia, bliver forenet med hende i den cirkelrunde ideelhavn hvor Venus' kilde findes, og hvor naturens hemmeligheder åbenbarer sig. Værket er blevet betragtet som en nøgle til mange af renæssancehaverne, og vandringerne frem mod kilden kan genfindes i de virkelige havers anlæg med ruten langs vandet frem de virkelige havers kildegrotter, der er fast inventar. De historiske haver har ofte en komplementerende side, der har været forholdsvis upåagtet i havelitteraturen, men som man i de seneste år er blevet mere opmærksom på. Således havde en international konference i Warszawa 15.-17.10.2014 titlen *The Early Modern Villa: Senses and Perceptions vs Materiality*.

² <https://www.facebook.com/goooooook>

---

³ Forest Stewardship Council: en mærkning af træ, der giver garanti for, at der ikke drives rovdrift på skoven, beskyttelse af dyre- og planteliv samt at skovarbejderne er sikret uddannelse (<https://dk.fsc.org/hvad-er-fsc.2.htm>).

⁴ Signe Wenneberg på de sociale medier: <https://www.facebook.com/wenneberg>, <https://twitter.com/signewenneberg>, <https://instagram.com/signewenneberg/>, <https://dk.pinterest.com/wenneberg/>.

⁵ Middelalderhavens gennemført allegoriske hortus conclusus, den lukkede have, peger mod *Guds orden* (Harvey, Landsberg, Mayer-Tasch). Med opdagelsen af perspektivet og mennesket som altings centrum opstår haveformer, der i deres geometriske og aksefaste struktur er udtryk for *menneskets orden* (Lazzarro, Bek) og i høj grad en repræsentation af ejerens rigdom og magt, der kulminerer i franske haveanlæg under 1600-tallets enevælde. Landskabshaven bryder med dette ved at lade *naturrens orden* bestemme havens struktur med fritvoksende træer og slyngede gange (Hunt og Willis). Skønt denne haveform, der opstår i England lidt før midten af 1700-tallet, repræsenterer en demokratisk styreform, så er haverne stadig stedet, hvor ejerne kan fremvise deres hæderkronede egenskaber og kunnen, herunder stadigvæk magt og rigdom.